

Erdélyi életképek, 1942

Turi Sándor úti emlékei a második bécsi döntés után

Az ún. második bécsi döntés 1940. augusztus 30-án visszajuttatta Magyarországnak Észak-Erdélyt és a Székelyföldet. A 43.591 km² terület és a mintegy 2,2 millió lakos (köztük 1,1 millió magyar) ténylegesen 1944 végéig, formálisan az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményig, illetve a II. világháborút lezáró 1947-es párizsi békeszerződésig tartozott ismét az anyaországhoz.

¹ A visszacsatolást a magyarok felszabadulásként élték meg, felélenkültek a korábban megszakadt gazdasági, kulturális és főleg személyes kapcsolatok. Turi Sándor (1891-1959) paszabi tanító, elsősorban a családi kontaktus felelevenítésének szándékával, 1942 nyarán rászánta magát, hogy elutazzon a Mezőség² északnyugatra fekvő Naszód vidékére. Turi Sándor pataki diákként szoros kapcsolatban állt a Faluszemináriumot létrehozó Újszászy Kálmán teológiai professzorral, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek későbbi igazgatójával. Feltehetőleg az ő kérésére vetette papírra 1951-ben az „Erdélyi utazás 1942 júliusában” című visszaemlékezését a mintegy tíz évvel korábban tett útjáról. A három és fél sűrűn gépelt oldal terjedelmű szöveg a SRK Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában At. 1567. számon található. Stilisztikai, fogalmazásbeli egyenetlenségei azt mutatják, hogy szerzője nem közlésre szánta, az ötvenes évek elején erre nyilvánvalóan nem is lett volna lehetőség. A közzététel során a betűhibákat, elírásokat kijavítottuk, a mondat szerkesztési hibákra (sic!) betoldással utalunk. Egyebekben megtartottuk a kézirat eredeti formáját.

Erdély felszabadulása után sok mindent olvastam és hallottam az ottani nép életéről. Sok ismerős került oda hivatalnoknak. Őcsém a naszódi szolgabírói hivatal egyik vezetője lett. Így alakult ki az a terv, hogy meglátogatom Naszód³ vidékét és a környékbeli nép életét közelebbről is figyelhessem. (sic!) Nagyváradtól kezdve a táj is érdekes. Sokszor megáll a vonat, mert a rohanó patak megrongálta a hidat. Sokféle patak rohan alá a hegyekből. Lázadozó, hídromboló erők, amik az egész Erdélyt példázzák. Mennyi mindent ki lehet olvasni belőlük és mind a – Tiszába viszi a vizét. Talán a magyar szellemi élet sorsát példázzák ezek is.

Első állomásom Bethlen.⁴ A 4000 körüli lakosság többsége református. Régi templom. Szeretnek templomba járni. Mondják, hogy a román világban mindig tömve volt a templom, és a románok figyelték az okát. Szabó Anna, örökbe fogadott lánnyal ismerkedek. Most 21 éves. Bukarestben volt szakácsné 3 évig. Ő vezetett el a háziakhoz. A legtöbb helyen kézimunkáznak. Varrás, hímzés, száröltés és csipkekészítés van. Az öltözet magyaros. A férfiakon legtöbbször bricsesz szabású nadrág. A nők falusi ruhában. A ruha anyagot veszik és a

férfiaknak is ők varrják meg a ruhát. A nők szorgalmasan dolgoznak, a férfiak tömegesen kint álltak a kocsmajátóban. Mondják, hogy van ám bőven dolgozó ember is, ezek magyarok. Iparosok. Legtöbbjé kőműves és ács. Építkezés van bőven. A téglát a cigányok égetik. A házakon cserép a fedőanyag, mert az kitelik a községből. Jobban szeretik a zsendelyes tetőt. A fazsindelyt más helyről hozzák és raktárakban árulják.

A tűzhelyek téglából készültek. Sok háznál már vaslemezből való tűzhely van. Étkezésük reggelre tej és puliszka. Délben paszuly, aludttej kenyérrel, puliszka túróval. Marhahús és csirke a hús, disznóhús nincsen.

Az emberek tájegység szerint különböző életformákhoz vannak kényszerítve. Még a termelő képességet is az adottságok fokozzák, vagy csökkentik. Az oláh nép keveset dolgozik, de a ruházatukat és egyéb szükségletüket maguk csinálják és állítják elő.

Itt a ruházat anyaga tiszta gyapjú és len. Ő maga termeli, maga készíti ki, maga varrja és díszíti, még a bocskorát is maga csinálja. S hiába primitív, gyapjú anyaga drága és külsőleg is pompázó.

Az ételmezést azok az állatok adják, amik a ruhát. Túró, sajt, vaj mellé tengeri és napraforgóolaj. Egy-két saját nevelésű birkát levág és arra jár, míg van belőle. A férfiak keveset dolgoznak, de igénytelenek. Viszont az alföldi nép túl sokat dolgozik, rengeteget termel, de igényei olyanok, hogy azt mind fel is éli. Tehát többlet itt sem áll elő.

Telcs.⁵ A férfiak nem dolgoznak, de a nők állandóan. Gyapjút fonnak, kendert termelnek. Asszonyok törlik, áztatják, feldolgozzák. Szövőszékek minden háznál. Pamutot nem tudnak hozzá kapni. Öltözködésben szép kézimunkák vannak. Fehér az alap, piros, fekete, sárga, kék a díszítés. Rikító színeket szeretik. Táplálkozásban fő a puliszka és a túró, meg a savanyú tej. A tejet beoltják, összehúzzák és bődönökbe tartják. Igen kevés tyúk és sertés, de sok juh és szarvasmarha van.

Keresetük a fakitermelés. Ők maguk szállítják is. Igen sok vasúti talpfát csinálnak. Szenet is égetnek. A hegyen a szekérút helyett csúsztatók vannak. Bútorzat elhelyezése különös. 1 priccs, 1 pokróc, 1 szalmapárna, tányér és törülköző. Pár szentkép. Az asztal mindenütt a sarokban áll.

Szűcsmesterség elég érdekes díszítésekkel. Bekecskészítés. Maguk építik a házukat. A kéménycsinálás még komplikációt jelent. A hagyományokat nagyon őrzik. A lakások ajtaja sok helyen az utcáról nyílik.

Óriási nagy görög katolikus templom van. A pappal beszélgettem s magyarellenes felfogása feltűnő. Mégis nagy államsegélyt élvez a magyar kormánytól. A templom előtt volt egy szobor, melyen egy román katona tapossa a magyar címet. Még akkor is ott állott. A pap nem engedte lebontani.

Konyhakerti veteményes nincsen, a lakók gyümölcsöskerteket alakítanak. Krumpli nincs és nem is akarják enni, ha osztanak ki krumplit.

Magyarnemegye.⁶ Alföldi típusú házakkal. Mindenki köszön. A falu arculatán meglátszik egy alföldi falu szelleme. Hagyományok bőségesen, de a régi életformák változása is észrevehető. Nem a legjobb indulatú nép. Úrgyűlölő. 1600

lakosából 1050 református. Vagy 400 zsidó. Az iskolákban 314 a tankötelemek száma és feltűnően értelmes gyerekek. A lakosok földművesek, kőművesek és ácsok. Egész éven nincsenek otthon. Az őstermelők ügyes kereskedők is. Ez a község valóságos magyar sziget a románság tengerében. Körülötte levő falukban nagyon románosodnak a magyarok.

Éles Andrásné házában pihenek meg. Viseletük magyar. A lányoknak külön viseletük van. Tóth Zsuzsanna és Váradai Erzszi ruházatát nézem meg. Piros mellény feketével befonva. Vasárnap van éppen és délutánra bálengedélyt kérnek tőlem. Megadom és a szolgabíróaságtól ott lévő öcsém rendelkezésére igen szép viseletben jönnek sokan táncolni.⁷ Kézimunka mintájuk „szíves, fenyőágas, barackmagos, táblás, sima” stb. Lenvászonra dolgoznak, pedig a len kevés, inkább kender van több. Itt már a krumplit megeszik, a babot is. Berbécshús⁸ is van hozzá. A földműveseknek kevés földjük és sok gyermekük van. Sok házat megnéztem. A régi láda helyén szekrény van már és szöttesekkel szépen díszítenek. Szilkék⁹ és tányérok szépen ki vannak rakva. Tanuló lányokat talállok sok helyen, de érdekes, hogy mind szülész nő szeretne lenni. Sok a jobban öltözött leány. Rendes arcú lányok, divatos ruhákban. A románok nemzeti viselete elűtő, magatartásuk is különös. Mindenféle táncot táncolnak.

A templomuk régi épület, alacsony toronnyal. Mellette kert, benne szobor és a kertben külön országzászló. A templom belseje más, mint a mienk. A szószék a templom végében van és az istentisztelet rendje is szokatlan. Nagyon kevesen voltak a templomban. Öregek és lányok. Fiúk a karzaton elég sokan voltak. A faluban sok a zsidó! A mienk ez az ország, de a világ a zsidóké és a világhoz mi is hozzátartozunk, mondja a templom előtt egy öreg magyar. Állami iskola és kultúrház szép épületek. A református egyház építette. Forrai Mariska finom modorával magyarázta el a román megszállás alatti életet. Nagypjától hallotta, hogy Erdély valamikor hogyan viselkedett a menekülő magyarsággal szemben. Erdélynek ezt a szolgálatát elfelejtették azok, akik most az anyaországból idehelyezve nem a legszerencsésebb felfogással próbálnak új világot alakítani, ami idegen az erdélyi hagyományoktól. A román pápa ma is mindent kijár.

Naszódon Gergely Ferenc református lelkésszel ismerkedtem meg. Mély tudású ember, kiváló történész, aki a nagykiterjedésű református szórvány gondozása mellett a vidék életével is sokat foglalkozik s tőle kértem felvilágosítást. Szívesen jött velem a környező falvakba és bőséges látnivalókra tudta felhívni a figyelmet. Azért fordultam hozzá, mert pl. Magyarnemegye melletti Szálván¹⁰ a lakosság nem tud magyarul, de a kapuk székelyesek, rajtuk még a napkorong is látszik, a házak előtt lugas, a tornác és a bútorzat elhelyezése magyaros, még a kapuzábé¹¹ is megvan és az emberek arca tipikusan magyar és elfelejtettek magyarul. Megakadtam a tudásommal. A házak alakban, külsőben, berendezésben magyar stílust mutatnak és az új állomásépület a tájba és a környezetbe nem illő, lehetetlen stílusú bagolyvár.

Megtudtam aztán, hogy a magyar nevű, de magyarul már nem tudó családok ősei, jobbágysai voltak a Bethlen grófoknak. Az 1800-as évek derekán igénytelenebb és alacsony életműjű román jobbágyokat hoztak be és a régi jobbágy-

telkeket feldarabolták. A felszabadult helyre jöttek a románok. Ebben az időben nem alakulhattak ki népi református községek, mert ott a Szamos völgye udvari egyházközség volt, udvari papokkal. A jobbágytelkek ügyével Mária Terézia ártott legtöbbit a magyaroknak, amikor az örökösödési háború¹² utáni új adópolitika felparcellázta a régi jobbágytelkeket. A nagy adó miatt sok telket otthagytak a magyarok és ide szivárogtak be a román jobbágyok. Gergely Ferencnél kifogásoltam, hogy annyira gyűlöli a románokat és nyíltan hangoztatja mindenütt. Azt felelte, hogy ma csak abban lehet erő, ha gyűlöljük őket, mert ha nem tesszük, a nehézkedés törvényénél fogva is elmerülünk abba a nagy tengerbe, ami régi magyar urak nemtörődöm politikája után ránk áradt. Az intelligens román nagyon udvarias, de alakoskodó. A szegény őszinte és minden tiszteletet megad. A román nyelvnek az a sajátsága, hogy „ragad” és a román nem beszél csak románul. A csökkentett értékesség tudata úgyis nagy lehúzó erő ma.

A Naszód környéki nép jó. Ott láttam több ízben részeg csendőröket.

A hitelszövetkezetek¹³ nem felelnek meg a követelményeknek. Nagyon körülményes alapszabályuk van. A román kézben levő földeknek újra magyar kézbe való vissza-juttatásában nem segítenek. A régi gondatlansággal és nemzetietlen hitelpolitikával dolgoznak. A magyarok bármilyen jó biztosítékok esetén is nehezen kapnak földvételekre kölcsönt. Ezt én onnan jelentettem is azonnal Budapestre és változtattak rajta. Különben az odakerült vezetők nincsenek tisztában Erdély történetével, hivatásával és társadalmi berendezettségével. Sok sajnálnivaló dolgot követnek el, különösen fiatal parancsnokok. A magyarok támogatása és anyagi segítése hiányos és zavaros. Élnek napról-napra, de kitűzött nagyobb célok nincsenek. Hidakat építenek a vezetők és utakat is javítanak, de lelki téren nincs semmiféle építési igyekezet.¹⁴

Erdélyben a magyarok között megvolt a közösségi érzés, ha nem is ideális formában. Nagy áldozatokat hoztak a magyarság fennmaradásáért. A honvédség bevonulása óta¹⁵ alább hanyatlott a közösségi érzés. A mostani vezetőség magatartása kilúgozza belőlünk a régi és szenvedésekben megerősödött érzéseket. Az anyaországból jött állami tisztviselők csak érvényesülni jöttek ide. Mi, akik itt többségben voltunk a kisebbségi életben, most a magyar életben egyszerre kisebbség lettünk és ezt az állapotot szüntelen érezzük velünk. Sorainkat bontó és az egységet felborító tény az is, hogy a cím- és rangkórság is bevonult maga teljes dicsőségével Erdélybe. Itt minden református lelkész „tiszteletes”. Ehhez ma is ragaszkodunk. Mielőtt visszatértünk, elhatároztuk, hogy ez így is marad. És nem úgy lett! Beállt a hierarchiális¹⁶ viszony és bejött a minden közösség ősi ellensége: a rangkülönbség!

Több helyen kifogásolták, hogy a tisztviselői kar, amely az anyaországból jött ide és az erdélyi társadalmi, egyházi, kulturális, valamint a közigazgatási adottságokkal nem tudnak megismerni – nem estek át megfelelő tanfolyamon előzetesen. Ezt utólag is meg kellene csinálni.¹⁷

A nagyobb erdélyi írókat felszívta Budapest¹⁸ és mégis az erdélyi lélek nem nyilatkozhatik meg abban az országos átlagban, ami Erdély visszacsatolásával

előállott. Az erdélyi képviselők mindig interpellálnak, mert az erdélyi bajok még mindig fennállnak.¹⁹

Erdély a felekezeti iskolákkal állott, s most a református iskolákkal mostohán bánnak s azt hangoztatják, hogy pénzügyi okai vannak. (*sic!*) Viszont az anyaországi nagy katolikus egyházak féltve őrködnek azon, hogy az erdélyi római katolikus iskoláknak megfelelő segítség jusson. A református iskolák nem kapnak segílyt. Más felekezetűek hamis bevallást készítenek és harcolnak a jogukért. A református iskolákat fel kell adni, ha ez így folyik. Az állam nagyszerű felszereléssel állít iskolát, de a református magyarok gyermekeinek iskolázási költsége a szülőket és a híveket terheli, az állami iskolákban pedig ingyenes az oktatás.

Szekéren mentünk el Szálvától Szamosmakóig.²⁰ Ez érdekes terület, Bethlenig terjed, mert ott már a Mezőség kezdődik. Ez a terület volt a naszódi határőrvidék.²¹ A Szamoson gázlók voltak és ezeknek védelmére alakultak a lakott helyek. Kerek erdőket telepítettek és ezek voltak a védelmi helyek. A gyepeket, suvasztott földvár helye még mindig jól látható. A hatalmas erdőségeket a jobbágyvilágban irtották ki. A hegyek oldalán teraszos művelést láttam (indiai örökség!²²). Okiratok is voltak kezemben és alapos feldolgozással igazolni lehetne, hogy a románok nem a rómaiak utódai.²³

Érdekesek a paraszt lázadásokról szóló emlékek. Hogyan jönnek a résen az 1400-as években a beszivárgók. Iratokból igazolták az 1661. évi török bosszú borzalmait, ami a krími tatárok munkája volt.²⁴

Kerestem az ősi foglalkozások nyomait is. Magyar-nemegyén voltak fazekasok, házitakácsok, pálinkafőzők. Az adópolitika miatt apadt el ez a réteg is. Az idehúzódó magyarság közé a 80-as években iparosok szivárogtak be és akkoriban rendezték az ipar kérdését is, meg a vásár kérdést is. Iparosok vásárba nem járhattak, csak a járás területén. Így az iparosok lassan átköltöztek Naszódra. A naszódi határőrvidéki vagy 320 ezer hold volt! Kötött birtok volt ez, tehát a földművesek nem telepedhettek ide. Népszigetek alakultak. Délről igen sok román jött ide, akiket ott délen elnyomtak. Az iparosok is elmagyarosodtak.

A népszaporulat a bemutatott adatok szerint jó! Szamosmakódon a kapuk díszítése a kopjafák motívumait őrzi. Tomi Józi (*sic!*) kapuját nézegettem jól meg. A motívumokban sok a tulipán. A díszítés domború és nem bevágott. Patkóalakú kötésekkel van összeróva a kapu. Madárdíszek között sok a galamb, felette kereszt (keresztyén embléma!²⁵). Építkezésnél az anyagszerűség van meg. A lovakon és ökrökön ott van a piros bojt, nehogy megcsodálják.²⁶

Feltűnő a bejárt községekben a református szellem kialakulása. Naszód ref. szórvány, de nem valódi, mert iparosok a tagjai, akiket nem köt a föld. A Mezőség területén már más a helyzet. A naszódiak letelepedtek, de mozognak. Gergely Ferenc 1933-ban került oda papnak. Ő pászma rendszert²⁷ akart csinálni. Nagy területen élnek a gondozása alatti reformátusok. Láttam őt munka közben az óradnai vasútépítéskor.²⁸ Apostoli munkát végzett.

Naszódon és környékén segítségemre voltak a naszódi főgimnázium tanárai: Kávássy Gyula ig., Pál Gyula 28 éves (kora!) tanár, a nagydemeteri²⁹ régi

fatemplom látogatásakor Kostán nevű híres pap és képviselő stb. Telcsen 5 református család lakik és nagyon megörültek egy napi ottlétemnek. A szórványban élő reformátusok egyúttal magyarok is, hát nem győznek panaszkodni. Más helyeken is így voltam a református magyarokkal.

Nagyon sok beszélgetést írtam és jegyeztem fel. Gyűjtések iratai között megmaradt jegyzetekből sok olyan adatot lehet találni, amit nem hivatalos szemmel néztek a hivatalos kutatók. Az odakerült útkaparó, vasutas és katona családok problémái nagyon érdekesek. A feljegyzéseket annak idején félre tettem s most nem olyan friss a visszaemlékezés, mint kellene. A különböző népszokások, mint pl. a juh kieresztés papi megáldással, a havasi legelők rendje, a malmok babonái és még sok népi szokás – gazdag leírást adna. Az utcán beszélgetve menő asszonyok, akiknek oldalán ott van a guzsaly és menve is fonják a gyapjút, a szalmakalapos bennszülöttek³⁰ stb. mind érdekes dolgok. Vagy a naszódi bíró háza, ahol vendég voltam. Vastag gyapjútakarók a földön, a díványon, a falon stb. Gyönyörű kézimunkás díszítésű ruhatár a fiatal háziasszonynak, vagy vitám a román néprajzos egyetemi tanárral, akinek könyvajándékát és oklevelét a felszabadulásakor³¹ itt volt román tisztiek elvitték. (Moisil prof.) – Ennél kaptam meghí-vást, amin minden ott lakó magyar csodálkozott. Az ő felesége a német kerámia tudósa volt és egész estig tudott érdekes adatokkal foglalkozni.

Érdekes az pl. hogy a romántól kérde az ember, hány éves? Egy híjával ötven! Vagy 45 voltam 2 éve. Csak a kerek számokat jegyzik meg. Hát ez az írás is egy híjával 10 év előtti látottakra vonatkozik.

Paszab, 1951. május 14.

(A kéziratot közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bolvári-Takács Gábor.)

Jegyzetek

¹ A második bécsi döntés utáni eseményeket átfogóan bemutatja és értékeli: Csatári Dániel: Forgószeiben. Magyar-román viszony 1940-1945, Akadémiai Kiadó, 1968.

² Mezőség: mintegy 300 magyar, román és szász települést magában foglaló, tánc kultúrájáról és népzenejéről híres tájegység, a Kis- és Nagy-Szamos, a Sajó, a Maros és az Aranyos közötti kopár közép-erdélyi dombvidék összefoglaló neve.

³ Naszód: város Besztercétől észak-északnyugatra, Beszterce-Naszód vármegyében

⁴ Bethlen: város Besztercétől nyugatra

⁵ Telcs: község Naszódtól északra

⁶ Magyarnemegye: község Naszódtól délnyugatra

⁷ A mezősegi táncdialektusról lásd: Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok, Planétás Kiadó, 1995, 110-113.o.; Magyar néptánc hagyományok, szerk.: Martin György, Planétás Kiadó, 1995, 39-41.o.

⁸ birkahús

⁹ fazékhoz hasonló formájú, kívül és belül mázas cserépedény

¹⁰ Szálva: község Naszódtól nyugat-északnyugatra

¹¹ kapufélfa

¹² A Habsburg-ház férfiágának kihalása miatt 1740-48 között zajlott osztrák örökösödési háborúról van szó, amelyet a Mária Terézia uralmát elismerő aacheni béke zárt le.

¹³ A kisiparosok és kigazdák tökeigényének kielégítésére az 1898. évi XXIII. törvénycikkkel létrehozott, tagsági viszonyon alapuló pénzintézetek.

¹⁴ Köpeczi Béla szerint „bizonyos előnyökhöz jutottak a magyar tőkések, sőt kiskereskedők és kisiparosok is, hitelt kaphattak.” (Erdély története III. kötet, szerk.: Szász Zoltán, Akadémiai Kiadó, 1988³, 1755.o.). Ezt kiegészíti Barabás Béla: „A...gazdasági...előnyöket azonban csak a magyar lakosság bizonyos rétegei élvezhették.” (Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989, szerk.: Diószegi László, R. Süle Andrea, Magyarországi Intézet, 1990, 47.o.)

¹⁵ A magyar hadsereg 1940. szeptember 5-13. között vonult be a visszacsatolt területekre. A polgári közigazgatást 1940. november 26-án vezették be.

¹⁶ Helyesen: hierarchikus

¹⁷ A tisztviselői karral kapcsolatos súlyos hiányosságokat megerősíti: Bethlen Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam (s.a.r. Romsics Ignác), Zrínyi Katonai Kiadó, 1989, 33.skk.o.

¹⁸ Áprily Lajos (1887-1967) – és fia, Jékely Zoltán (1913-1982) – 1929-ben, Gulácsy Irén (1894-1945) 1928-ban, Hunyady Sándor (1890-1942) 1930-ban, Kolozsvári Grandpierre Emil (1907-1992) családja 1924-ben, Makkai Sándor (1890-1951) 1936-ban, Nyíró József (1889-1953) 1941-ben települt át.

¹⁹ A visszacsatolt erdélyi területek képviselőit a magyar parlament mindkét házában nem választott, hanem behívott képviselők látták el, akik megalakították a kormánypártot támogató Erdélyi Pártot.

²⁰ Szamosmakód: kisközség Naszódtól nyugat-északnyugatra

²¹ Határőrvidék: a török támadások ellen a Habsburg-birodalom déli és keleti határain kialakított katonai szervezet a 16-19. században. A naszói székhelyű 2. román határőrezred 1763-1851 között állt fenn.

²² A teraszos-öntözéses földművelés valamennyi ókori folyamvölgyi társadalom (Egyiptom, India, Kína, Mezopotámia) jellemzője volt.

²³ Utalás a 17-18. században keletkezett, ún. dákö-román elméletre, amely szerint a mai, újlatin nyelvet beszélő románság az ókori Dáciában a romanizált dákok és a római telepések összeolvadásából alakult ki.

²⁴ 1661. június 28-án Ali pasa főserége benyomult Erdélybe. A hadjárat eredményeként az erdélyi országgyűlés – török utasításra – Apafi Mihályt választotta fejedelemmé, az 1661. január 1. óta uralkodó Kemény János ellenében, aki később, 1662. január 22-én elesett a törökökkel vívott nagyszöllősi csatában. A tatár betörés a Székelyföldön négy évvel korábban, 1657 augusztusában történt.

²⁵ Helyesen: keresztyén szimbólum. Vö.: Takács Béla: Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben, Református Sajtóosztály, 1986, 123-130.o.

²⁶ A szemverés, a nézéssel való rontás elleni népi védekezés eszköze.

²⁷ Szórványgyülekezeti rendszer (a pászma [= szigetszerű, foltokban elkülönülő szálcsoport a juh bundájában] szó átvitt értelmű használatából)

²⁸ A Szeretfalva és Déda között 1941 áprilisában építeni kezdett és 1942. december 5-én átadott, 48 km hosszú vasútról van szó, amelyet azért létesítettek, mert az 1940-es román-magyar határmódosítás elvágtá a Kolozsvár-Brassó vasútvonalat, s ezzel megszakadt a Székelyföld összeköttetése az anyaországgal.

²⁹ Nagydemeter: község Besztercétől északra

³⁰ Helyesen: óslakosok

³¹ Magyarország 1945-ös, német megszállás alóli szovjet felszabadításáról van szó.

